

AZRBAYCAN DİLİ SİNTAKSİSİNİN İNTEQRATİV ƏSASLI TƏDRİS İMKANLARI

Hər bir dil iki tərkib hissədən: lüğət tərkibi və qrammatik quruluşdan ibarətdir. Sistem xarakteri daşıyan dil fonem, leksem, morfem, söz birləşməsi, cümlə və mətndən ibarətdir. Bu sistemdə kommunikativ funksiyadan kənarda qalan kateqoriya və anlayış yoxdur. Sintaksis nitqin vücudu, kommunikasiyanın strukturu və ünsiyyətin ifadəsinin yekun formasıdır.

Dilin tikinti materialı olan söz söz birləşməsi və cümləni təşkil edir. Digər cəhət- dən sözün hər hansı bir vəzifəni yerinə yetirməsi üçün müəyyən formalara düşməsi də əsas şərtədir. Bu da öz növbəsində sintaksisin morfolojiya ilə əlaqəli tədrisinə gətirib çıxarır. Şagirdlərin dil duyumlarının, nitq mədəniyyətlərinin inkişafında, məzmunca elmi, publisist, istərsə də bədii fikrin düzgün, dolğun ifadəsində sintaksisin integrativ tədrisi imkanlarından istifadənin çox mühüm əhəmiyyəti var.

Hər bir dil iki tərkib hissədən : lüğət tərkibi və qrammatik quruluşdan ibarətdir. Ümumən sistem xarakteri daşıyan dil fonem, morfem, söz birləşməsi, cümlə və mətndən təşkil olunur. Bu sistemdə kommunikativ funksiyadan kənarda qalan kateqoriya və anlayış yoxdur. Dilin vahidləri sırasında ən dominant səciyyə daşıyan söz birləşməsi və cümlədir ki, bunlar sintaksisin predmetini təşkil edir. Sintaksis nitqin vücudu, kommunikasiyanın strukturu və ünsiyyətin yekun ifadə formasıdır. Sanki sintaksisə qədərki dilçilik elementləri və anlayışları bu bölmənin formalaşması və tamamlanması vəzifəsini yerinə yetirir. Fonem (səs), leksem (söz) və morfem müəyyən qrammatik əlamətlərlə birlikdə ünsiyyəti təşkil edir. Sintaksisin ikinci predmeti olan cümlə dilin mətndən əvvəlki ən mənalı və bitkin vahididir. Bəzi dilçi alimlər cümləni dilin özü adlandırırlar.” Dildə cümlənin əhəmiyyəti çox böyükdür. Başqa sözlə desək, cümlə dilin özüdür. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin demək olar ki, bütün vasitələri, bütün ünsürləri iştirak edir. Çünki cümlə dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliyin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nəticə etibarilə cümlə qurmaq üçündür”. [1, s.77]

Bir sözlə, sintaksis və onun predmetləri nitqin təşkilində həlledici funksiyaya malikdir. İstər şifahi, istərsə yazılı nitq sintaktik kateqoriyaların və digər nitq vahidlərinin sintaktik kateqoriyalarla birləşməsinin nəticəsidir. Dilçiliyin digər bölmələri, onların hər birinin səciyyəvi vahidləri möv-cuddur ki, bunlarkonkret əlamətləri baxımından bir- birindən fərqlənsə də, həmin vahidləri bir- birindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənmək qeyri-mümkündür. Belə halda dil yarımçıq olar, fikrin mübadiləsi baş tutmaz.

Bütün bu dediklərimizi nəzərə alaraq deyə bilərik ki, sintaksisin integrativ əsaslarla tədrisi onun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sintaksis fonetika bölməsi ilə əlaqədardır. Hər bir cümlə sözlərdən, sözlər isə öz növbəsində səslər vasitəsilə təşkil edilir. Fonetika ilə sintaksisin qarşılıqlı linqvistik baxımdan bağlılığı sintaksisin orfoepiya və orfoqrafiya ilə integrasiyasını və onların integrativ əsasda tədrisini zəruri edir. Bu iki bölmə arasındakı bağlılıqdan biri və ən mükəmməl də fonetikanın prosodiya hissəsi, yəni cümlənin intonasiya əlaməti ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, istənilən dilin təşəkkülü ilk olaraq özünün şifahi forması ilə təzahür etmişdir. Şifahi nitq (dil) isə intonasiyasız təsəvvür edilə bilməz. Yazı isə şifahi dildən sonra meydana gəlmişdir. Tarixilik baxımından sonrakı hadisə olaraq qeyd edilsə də, yazının özünü də intonasiyasız dərk etmək yanlış düşüncə ilə nəticələne bilər. Təbii ki, intonasiyanın ifadə imkanlarının yazılı nitqdəki ekvivalenti durğu işarələridir.

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, nitqdə hər bir cümlənin öz kommunikativ təyinatı vardır. Həmin təyinatın kommunikativ funksionallığını reallaşdıran intonasiyadır. Bu isə fonetik intonasiya ilə sintaktik intonasiya anlayışlarının şərh və integrativ əsaslarla tədrisi problemin həlli yolunda ciddi addımlardandır. Ümumiyyətlə, cümlənin akustik cəhətinin tədrisi onun akustik strukturunun müəyyənəlməsi üçün real zəmin hazırlayır.

Dilin tikinti materialı olan söz söz birləşməsi və cümləni təşkil edir. Bu da öz növbəsində leksikanın morfolojiya və sintaksislə ardıcıl qarşılıqlı əlaqədə olduğunun göstəricisidir. “Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilər, gerçəkliyin, hər hansı bir faktın, onun təbiət materiası kimi, fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edilən dil vahididir. Ona görə də söz lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində büruzə verir. [2, s.12]

Azərbaycan dili sintaksisinin integrativ əsaslı tədrisi işində sintaksisin leksikologiya ilə integrasiyası məsələsinin önə çəkilməsi vacib məsələlərdəndir. Çünki fikir cümlə vasitəsilə mü sahibin nəzərinə çatdırılır. Kommunikativ funksiyasından asılı olmayaraq hər bir cümlə komponenti cəhətdən söz və sözlərin əlaqəli formasından ibarət olur. Buna görə də demək mümkündür ki, sözlərsiz cümlə olmadığı kimi, cümlə olmadan da fikir ifadə etmək qeyri – mümkündür.

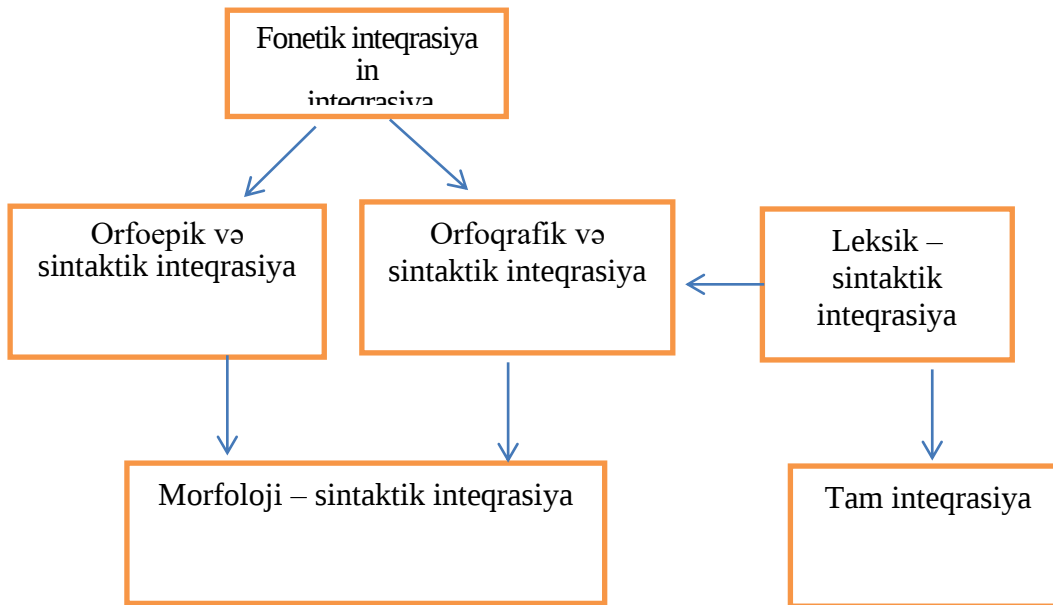
Sözlərin mexaniki düzülümü cümlə əmələ gətirə bilməz. Sözlərin cümlə şəklini alması (məna və struktur cəhətdən) üçün morfoloji üsullarla əlaqələnməsi mütləqdir. İstənilən sözün cümlədə müəyyən funksiya daşıması üçün onun qrammatikanın ixtiyarına keçməsi mühüm şərt sayılır. Deməli, sintaksis morfolojiya ilə də əlaqəlidir. Söz birləşməsi və cümləni təşkil edən sözlər bir-bir ilə morfoloji üsullara əsasən əlaqələnir. Hər hansı cümlə üzvü müvafiq nitq hissəsi ilə ifadə olunur və ya müəyyən bir nitq hissəsi konkret sintaktik vəzifə daşıyır. Başqa sözlə, sözün forması morfolojiyaya, funksiyası isə sintaksisə aid olur.

“Son qeydlərdən göründüyü kimi, morfolojiya və sintaksis, nitq hissələri və cümlə üzvləri haqqında deyilənlər uzaq tarixə aid deyil, elə indinin özüne aiddir.

¹ADPU-nun magistrantı

Nəzəriyyə üçün iyirmi – otuz, qırx - əlli il müasir deməkdir. Cümlə üzvləri ilə nitq hissələri arasında uyğunluqları və bu uyğunluqlara əsaslanıb onların genetik birliyini inkar etmək çətin olar.” [4, s.75]

Sözün forması morfolojiyaya, vəzifəsi isə sintaksisə məxsusdur. Ümumiyyətlə, sintaksisin integrativ əsaslarla tədrisini nəzəri cəhətdən bu cür ifadə etmək olar: səs sözləri, söz, birləşməsi və cümləni təşkil edir. Səs olmasa söz, söz olmasa sözlərin birləşməsi və cümlə mövcud olmaz. Həmin integrasiyanı praktik cəhətdən əyaniləşdirsək aşağıdakı sxem alınar:

Mənşəcə latın dilindən götürülmüş integrasiya termini “bütöv”, “bütövləşmə” mənasını ifadə edir. Ayrı – ayrı hissələrin birləşməsi və bütövləşməsi mənasını bildirən integrasiya ətraf aləmdə baş verən hadisələr və proseslərlə sıx surətdə bağlıdır. Bütün elmlər təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə əlaqəli olduğu üçün onların təcəssümü olan fənlərin bir – biri ilə əlaqəsi də təbiidir.

Deməli, bütün fənlərin istinad mənbəyi canlı, cansız varlıqların, məkan və zaman anlayışlarının vəhdəti olan dünyadan, həyatdan qaynaqlanır.

İstər struktur, istər məzmunca təbiət hadisələrinin elmi təzahürü olan müxtəlif fənlər diferensial xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də integrativ səciyyəyə malikdir.

“Bütün elm sahələrində, o cümlədən sosiologiyada, eləcə də pedaqogikada integrasiyanın ən çox iki nö-vündən istifadə olunur: fənlərarası və fəndaxili integrasiya. Bir çox mənbələrdə bu iki ifadəni eyniləşdirən, həm də fərləndirən var. İntegrativlik yeni kurikulumların əsas prinsiplərindən biridir. [3, s. 52]

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, şagirdlərin dil duyumlarının, onların nitq mədəniyyətlərinin inkişafında və məzmunca elmi, publisistik, istərsə də bədii fikrin düzgün, dolğun ifadəsində sintaksisin interativ tədrisi imkanlarından istifadənin çox mühüm əhəmiyyəti var.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə, Seyidov Y, Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. (Sintaksis, IV hissə), Şərq – Qərb, Bakı – 2007, 422s.
2. Cəfərov S, Müasir Azərbaycan dili (Leksika ikinci hissə). Şərq – Qərb, Bakı – 2007, 191s
3. Kazımov A. Ümumtəhsil kurikulumunun əsasları, ADPU-nun mətbəəsi. Bakı – 2015, 117s.
4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya). Bakı universiteti, Bakı – 2002, 268s.
5. Qurbanov V, Əmirli A. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri. Mütəllim, Bakı – 2009, 161s.

ВОЗМОЖНОСТИ ИНТЕГРАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ СИНТАКСИСУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Любой язык состоит из двух компонентов: словарного запаса и грамматической структуры. Системный язык состоит из фонемы, лексемы, морфемы, словосочетания, предложения и текста. В этой системе нет категорий и понятий, находящихся вне коммуникативной системы. Синтаксис—это тело речи, структура общения и конечная форма выражения общения.

Слово, являющееся строительным материалом языка, образует словосочетание и предложение. С другой стороны, для того, чтобы слово выполняло какую-либо задачу, основным условием является его попадание в определенные формы. Это, в свою очередь, приводит к преподаванию синтаксиса, связанного с морфологией. Очень важно использовать возможности интегративного обучения синтаксису в развитии языковых ощущений учащихся, культуры речи, в правильном и полном выражении научных, публицистических или художественных идей.

Ключевые слова: синтаксис, интегративная основа, языковые элементы, грамматический строй, коммуникативная функция.

INTEGRATIVE BASED TEACHING OPPORTUNITIES OF AZERBAIJAN LANGUAGE SYNTAX

Summary

Every language consists of two components: vocabulary and grammatical structure. Systemic language consists of phoneme, lexeme, morpheme, phrase, sentence and text. In this system, there are no categories and concepts that are outside the communicative system. Syntax is the body of speech, the structure of communication and the final form of expression of communication.

The word, which is the building material of the language, forms a phrase and a sentence. On the other hand, for the word to perform any task, it is a basic condition that it falls into certain forms. This in turn leads to the teaching of syntax related to morphology. It is very important to use the possibilities of integrative teaching of syntax in the development of students' language sensations, speech culture, in the correct and complete expression of scientific, journalistic, or artistic ideas.

Keywords: Syntax, integrative basis, linguistic elements, grammatical structure, communicative function.

RƏYÇİ: dos. S. Abbasova